

Racionální chování spotřebitele: *maximalizace užítku vs. minimalizace výdajů*

Spotřebitel si při nákupu komodit počíná tak, že svůj peněžní příjem M rozdělí beze zbytku na nákup s komodit ($1 \leq s \leq n$), a to tak, aby dosáhl maximálního užítku. *Jinými slovy* : komodity kupuje v takových množstvích (ne však nutně všechny dostupné), aby žádoucí hladiny užítku dosáhl co nejlevněji. Bude preferovat - při variantní možnosti dosáhnout hladiny užítku u^* různými kombinacemi komodit - takovou kombinaci, při níž celkový výdaj na pořízení všech užitek mu přinášejících statků (závisející zřejmě na množstvích statků a na jejich jednotkových cenách) bude nejmenší možný. Je tedy mj. zřejmé, že při jinak stejném příspěvku několika komodit k užítku (při shodných mezích užitečných těchto komodit) bude preferovat nákup komodity nejlevnější.

Formulace maximalizačního problému

Pokud situaci zformalizujeme, máme optimalizační problém řešící nalezení maxima

$$(1A) \quad \text{Max } u(x_1, x_2, \dots, x_n) \quad \text{za podmínky}$$

$$(1B) \quad \sum_{i=1}^n p_i x_i \leq M \quad \text{a za podmínek nezápornosti}$$

$$(1C) \quad x_i \geq 0 \quad \text{pro všechna } i=1, 2, \dots, n.$$

Z matematického pohledu jde o úlohu nalezení vázaného extrému (zde maxima)

obecně nelineární funkce na množině rozpočtového omezení $\sum_{i=1}^n p_i x_i \leq M$. Jak je

známo, vzhledem k tomu, že omezující podmínka spolu s podmínkami nezápornosti proměnných (1C) představuje kompaktní (tj. omezenou a uzavřenou) množinu, nabývá jakákoliv spojitá a ve všech proměnných rostoucí nelineární funkce svého maxima na hranicích takovéto množiny.

Lze tedy rozpočtové omezení stejně dobře psát ve tvaru $\sum_{i=1}^n p_i x_i = M$.

Úloha uvedeného typu se standardně řeší s použitím Lagrangeova multiplikátoru. Při této reformulaci nabývá kriteriální funkce tvar

$$(2) \quad \text{Max } u(x_1, x_2, \dots, x_n) - \lambda \left(\sum_{i=1}^n p_i x_i - M \right),$$

kde λ je právě zmíněný Lagrangeův multiplikátor. S touto (hodnotou neznámou) veličinou se zachází obdobně jako s jinými proměnnými: v dalším ji budeme považovat za funkci implicitně závislou na „parametrech úlohy“ tzn. na cenách obsažených v cenovém vektoru $p = (p_1, p_2, \dots, p_n)$ a na příjmu jednotlivce M .

Řešení

Stejně jako v jiných extrémálních úlohách postupujeme tak, že všechny parciální

derivace extremalizované funkce $u(x) - \lambda \left(\sum_{i=1}^n p_i x_i - M \right)$ v (2) podle proměnných

$x_1, x_2, \dots, x_n$ a λ položíme rovny nule. Po přeskupení členů dostaneme:

$$(3A) \quad u_r = \lambda \cdot p_r \quad \text{pro } r = 1, 2, \dots, n \quad (\text{derivace podle } x_r)$$

$$(3B) \quad \sum_{i=1}^n p_i x_i = M \quad (\text{derivace podle } \lambda).$$

Rovnice (3A) a (3B) jsou nutnými podmínkami k tomu, aby pro řešený optimalizační problém existovalo řešení, tedy maximum. Těchto podmínek je právě stejný počet $(n+1)$, jako je neznámých veličin modelu (velikostí poptávek po jednotlivých komoditách $x_1, x_2, \dots, x_n$ a pomocná proměnná λ).

V „lineární situaci“ by se dalo očekávat, že řešení bude dáno jednoznačně. Zde však n vztahů (3A) nebude až na výjimky lineárními funkcemi. Jejich podoba závisí na tvaru uživatelské funkce $u(x)$, v níž jako argumenty vystupují neznámé $x_1, x_2, \dots, x_n$.

Poznámka Od úlohy *lineárního* programování se tento problém liší ve dvou směrech:

a) Tvar omezení (1B) je představován jedinou nadrovinou n -rozměrného prostoru (omezující množství komodit jen "shora")

b) Uživatelská funkce $u(x)$ bude mít zpravidla komplikovanější tvar, než je *obvykle lineární* funkce problému lineárního programování a problém nalezení optima bude představovat *zpravidla* komplikovanější analytickou úlohu než je ta, která může být řešena technikami matematického programování (*např. simplexovou metodou*).

Z podmínek (3A) tedy plyne, že v rovnovážné situaci (kdy se poptávka spotřebitele po komoditách při maximálním užítku přizpůsobí cenovým relacím) bude platit vztah

$$(4) \quad \lambda = \frac{u_1}{p_1} = \frac{u_2}{p_2} = \dots = \frac{u_n}{p_n}$$

Vztahy (4) představují soustavu podmínek nutných pro dosažení rovnovážného stavu. Vyjadřují požadavek, aby podíl mezního užítku kterékoliv komodity a její jednotkové ceny byl konstantní pro všechny uvažované komodity. Je odtud vidět, že též veličina λ (uplatňující se jako Lagrangeův multiplikátor) je rovna všem těmto podílovým hodnotám.

O rovnováze lze oprávněně mluvit tehdy, jestliže je dosaženo maximálního užítku při daném příjmu a dané množině relativních cen. Jakékoliv vychýlení z rovnováhy vede vždy ke snížení hodnoty užítku spotřebitelem pocíťovaného.

Jestliže tedy každé u_r představuje mezní užitek (úměrný v rovnovážné situaci ceně r -té komodity), můžeme veličině λ přisoudit interpretaci jako „*mezní užitek peněz*“ (který je ovšem také funkcí cen p_i , $i = 1, 2, \dots, n$ a důchodu M). Za těchto okolností pak platí pro podíl mezních užítků (tedy mezní míru substituce mezi r -tou a s -tou komoditou) vztah

$$(5A) \quad m_{rs} = \frac{u_r}{u_s} = \frac{p_r}{p_s} \quad \text{a podobně} \quad (5B) \quad m_{r\lambda} = \frac{u_r}{\lambda} = \frac{p_r}{1}$$

Můžeme tedy říci, že mezní míra substituce mezi r -tou a s -tou komoditou je v rovnovážné situaci rovna podílu jednotkových cen těchto komodit. Cenu p_r lze interpretovat jako mezní míru substituce mezi r -tou komoditou a penězi.

Duální úloha – minimalizační problém

Maximalizační problém, tak jak byl představen vztahy (1A-C), může být formulován i duálním způsobem. Maximalizace účelové funkce (1A) za podmínek (1B-C) má svou duální formulaci následujícím tvaru

$$(6A) \quad \text{Min } M = \sum_{i=1}^n p_i x_i \quad \text{za podmínky}$$

$$(6B) \quad u(\mathbf{x}) \geq u^0 \quad \text{opět při } p_i > 0 \text{ pro libovolné } i.$$

$$(6C) \quad x_i \geq 0 \quad \text{pro všechna } i = 1, 2, \dots, n.$$

Maximalizuje-li spotřebitel svůj užitek z komoditní kombinace při rozpočtovém omezení (1B), řeší v podstatě tentýž problém, jako je minimalizace jím vynaložených výdajů spojených pořízením komodit v množstvích, která zaručují dosažení užtku na požadované hladině u^0 . V tomto smyslu lze mluvit o dvojici duálních úloh.

Řešení úlohy (6A-C)

Obdobně jako při řešení maximalizační úlohy řešíme i tuto úlohu po reformulaci úlohy užitím Lagrangeova multiplikátoru (zde označeného μ). Kriteriační funkce má v tomto případě tvar

$$(7) \quad \text{Min } G(\mathbf{x}, \mu) = \text{Min} \sum_{i=1}^n p_i x_i - \mu(u(\mathbf{x}) - u^0),$$

Opět položíme parciální derivace $\frac{\partial G}{\partial x_r}$, $\frac{\partial G}{\partial \mu}$ rovny nule. Dostaneme

$$(8A) \quad \frac{\partial G(\mathbf{x}, \mu)}{\partial x_r} = p_r - \mu \cdot \frac{\partial u(\mathbf{x})}{\partial x_r} = 0, \quad (8B) \quad \frac{\partial G(\mathbf{x}, \mu)}{\partial \mu} = u(\mathbf{x}) - u^0 = 0 \quad \text{a odtud}$$

$$(9) \quad p_r = \mu \cdot u_r \quad \text{neboli} \quad \mu = \frac{p_r}{u_r} \quad \text{pro } r = 1, 2, \dots, n$$

Poznámka Mezi Lagrangeovým multiplikátorem λ (maximalizační úlohy (1)) a Lagr. multiplikátorem μ (maximalizační úlohy (6)) platí zřejmě vztah reciprocity

$$(10) \quad \mu = \frac{1}{\lambda}$$

Maximalizace užtku a minimalizace s tím souvisejících nákladů vedou k téže (optimální) volbě komoditních množství x_i (parametry úlohy jsou $\mathbf{p}$ a $\mathbf{M}$), výdaj při prvé z úloh se musí rovnat minimálním nákladům v duálním problému.

❖ Řešení maximalizačního problému představuje soustava Marshallových poptávkových funkcí $g_i(\mathbf{M}, \mathbf{p})$, v nichž příjem a cenový vektor vystupují jako parametry.

V duálním *minimalizačním problému* jsou determinujícími veličinami - argumenty poptávkových funkcí - úroveň užítku u^0 a cenový vektor p .

❖ Řešení *minimalizačního problému* tvoří soustava *Hicksových (někdy také kompenzovaných) poptávkových funkcí*, v nichž jako parametry vystupují hladina užítku a cenový vektor.

Z interpretačního hlediska jsou tyto funkce charakteristické tím, že informují o tom, jak jsou poptávky x_i ovlivněny/kompenzovány cenami p (při pevném u).

Řešení obou výše definovaných problémů musí být tedy táz. Proto lze psát

$$(11) \quad x_i = g_i(M, p) = h_i(u, p) \quad \text{pro } i = 1, 2, \dots, n .$$

Každé z těchto řešení přitom můžeme zpět dosadit do výchozího příslušného problému. V prvním případě obdržíme *nejvyšší dosažitelný užitek*, ve druhém případě *nejmenší dosažitelné náklady*. Lze tedy psát :

$$(12) \quad u = u(x_1, x_2, \dots, x_n) = u[g_1(M, p), g_2(M, p), \dots, g_n(M, p)] = \psi(M, p)$$

$$(13) \quad M = \sum_{k=1}^n p_k h_k(u, p) = E(u, p)$$

Funkce $\psi(M, p)$ v (12) vyjadřuje *maximální dosažitelný užitek* (při pevně daném příjmu M a cenovém vektoru p). Nazývá se nepřímá užítková funkce (*indirect utility function*) a je takto definována vztahem

$$(14) \quad \psi(M, p) = \text{Max}_x \left[u(x); \sum_{k=1}^n p_k x_k = M \right]$$

Funkce $E(u, p)$ v (13) vyjadřuje *minimální dosažitelný výdaj* (při požadované úrovni užítku u^0 a vektoru cen p). Nazývá se výdajová funkce (*expenditure function*) a lze ji definovat vztahem

$$(15) \quad E(u^0, p) = \text{Min}_x \left[\sum_{k=1}^n p_k x_k; u(x) = u^0 \right]$$

Nepřímá užítková a výdajová funkce jsou vzájemně velmi úzce propojeny. Protože platí $E(u, p) = M$, můžeme invertovat argument u , abychom dostali u jako funkci M a p , což nám dá $u = \psi(M, p)$. Úplně obdobně inverze vztahu $u = \psi(M, p)$ povede přímo k relaci $E(u, p) = M$.

Obě funkce tedy obsahují v podstatě tutéž informaci (zapsanou však pomocí jiných argumentů, přičemž p zůstává v obou).